

Recente veranderingen in huishoudens: een kwantificerende beschouwing over de periode 1960-1985

L. TH. VAN LEEUWEN EN M. J. H. PLOEGMAKERS

Sinds het begin van de jaren 70 is er heel wat te doen geweest over huishoudens en leefvormen. In dit artikel geven Louis van Leeuwen en Marieke Ploegmakers een beeld van de veranderingen in de samenstelling van huishoudens, die er in de periode 1960-1985 zijn opgetreden.

Ontwikkelingen sinds de 19e eeuw

Vanaf 1960 beschikken we voor Nederland over gedetailleerde en onderling goed vergelijkbare gegevens over de samenstelling van huishoudens. Over de ontwikkelingen in de daaraan voorafgaande decennia zijn we minder goed geïnformeerd. Voor een deel komt dit omdat het in de statistiek gehanteerde huishoudensbegrip in de loop van de tijd veranderd is. Verder is er nogal wat veranderd in de informatie, die over de samenstelling van huishoudens verzameld is. Ondanks deze beperkingen kunnen er voor de periode vanaf 1879 toch wel een aantal conclusies getrokken worden. De eerste conclusie is, dat sinds 1879 de huishoudens in Nederland voortdurend kleiner geworden zijn (*Ploegmakers en Van Leeuwen*, 1985). Deze ontwikkeling moet aan twee belangrijke factoren worden toegeschreven. De ene factor is, dat huwelijk en gezin in toenemende mate het proces van huishoudensvorming zijn gaan beheersen. Hiermee wordt bedoeld, dat het lidmaatschap van een huishouden in toenemende mate beperkt wordt tot beide huwelijkspartners en hun (ongehuwde) kinderen. Personeel en familie maken sinds het eind van de 19e eeuw steeds minder vaak deel uit van het huishouden. Deze uittocht van nietgezinsleden uit het huishouden zou tot een flinke stijging van het aantal alleenstaanden geleid hebben, wanneer niet tegelijkertijd een stijgend deel van de bevolking aan het stichten van een eigen gezin toekwam. Tegelijk met die stijging liep ook de leeftijd waarop men trouwde geleide-

lijk terug. Dit proces bereikt in de jaren 60 zijn hoogtepunt. Er wordt in die periode meer en vroeger getrouwd dan ooit. Afgaande op de opvattingen in dat decennium was het huwelijk er niet alleen voor iedereen, het was eigenlijk ook de enige aanvaardbare manier om een eigen huishouden op te zetten. De tweede belangrijke factor achter het kleiner worden van het Nederlandse huishouden is de daling van de vruchtbaarheid, waardoor het aantal kinderen per huishouden geleidelijk terugloopt.

Kritiek en alternatieven

Tegen het eind van de jaren 60 komt er een golf van kritiek los op het instituut dat tot dan toe in toenemende mate het proces van de huishoudensvorming beheerste. Huwelijk en ouderschap verliezen hun vanzelfsprekendheid als levensdoel. Daarnaast of in plaats daarvan wordt de aandacht op andere leefvormen gevestigd. De belangrijkste daarvan zijn: ongehuwd samenwonen, vrijwillige kinderloosheid (al dan niet binnen het huwelijk), de woongroep, en alleen (al dan niet als ouder) door het leven gaan. Tegelijkertijd neemt het aantal echtscheidingen flink toe. Met behulp van tabel 1 kan worden nagegaan, wat het effect van deze veranderingen geweest is op de samenstelling van de huishoudens in Nederland.

Huishoudensindeling 1960

De gegevens in tabel 1 hebben betrekking op privé-huishoudens. Dat wil zeggen dat de bewoners van inrichtingen en tehuizen buiten beschouwing zijn gebleven.

De in deze tabel getelde huishoudens beantwoorden aan de huishoudensdefinitie, die het CBS voor het eerst bij de Volkstelling van 1960 hanteerde. Deze definitie staat bekend onder de aanduiding definitie 1960. Volgens deze definitie is een huishouden een groep van personen, die in één woning woont en een

Tabel 1. Huishoudens (definitie 1960) volgens aangepaste indeling.

Jaar	1960	1971	1977	1981	1985
Huishoudens vlgs. standaard:	75.6	76.5	78.9	73.6	68.7
Echtparen zonder kinderen	20.0	20.9	24.2	22.1	21.2
Echtparen met kinderen	50.1	48.7	46.5	42.6	38.1
Verweduwde alleenstaanden	5.5	6.9	8.2	8.9	9.4
Een-ouder gezinnen:	4.6	4.3	4.3	5.3	5.8
Man met kinderen	0.9	0.7	0.6	0.7	0.8
Vrouw met kinderen	3.7	3.6	3.8	4.6	5.0
Vaste partner relaties:	0.0	0.0	1.8	3.7	4.9
Paren zonder kinderen	0.0	0.0	1.5	3.2	4.1
Paren met kinderen	0.0	0.0	0.3	0.5	0.8
Alleenstaanden (excl. wed. + wed.):	6.5	10.2	9.3	13.2	18.1
Gescheiden	0.8	1.3	1.4	2.6	4.1
Gehuwd	0.5	1.4	0.1	0.3	0.1
Nooit gehuwd	5.2	7.6	7.8	10.3	13.9
Overige huishoudens:	13.3	9.0	5.6	4.2	2.5
leden van een gezin plus andere personen niet op huwelijk, ouderschap of partnerschap gebaseerd	10.2	6.5	2.8	1.7	1.2
onbekend	3.1	2.5	2.9	2.4	1.2
Totaal niet vlgs. standaard	24.4	23.5	21.1	26.4	31.3
Totaal (N)	100% 3128.9	100% 3978.5	100% 4691.9	100% 5110.8	100% 5565.4

Bron: Van Leeuwen en Ploegmakers, 1985 en 1988.

gemeenschappelijke huishouding voert. Dit voeren van een gemeenschappelijke huishouding wordt afgemeten aan het hebben van huiselijk verkeer en het gezamenlijk gebruiken van de hoofdmaaltijd. Van huiselijk verkeer is sprake wanneer er een gemeenschappelijk hoofd-woonvertrek aanwezig is. De alleenstaande is volgens het CBS ook een huishouden. Het gaat alleen om een bijzondere vorm van huishouden, namelijk een persoon die alleen voor zichzelf een huishouden vormt.

Na wat hiervoor is opgemerkt over de betekenis van huwelijk en gezin voor de huishoudensvorming, zal het geen verwondering wekken, dat de bij dit huishoudensbegrip behorende classificatie van huishoudenstypen geheel aan huwelijk en gezin is opgehangen. De onder deze definitie vallende huishoudens worden door het CBS als volgt ingedeeld:

- een-persoonshuishoudens: alleenstaanden
- meer-persoonshuishoudens: een-gezins-huishoudens, meer-gezins-huishoudens en niet-gezins-huishoudens

Binnen de een-gezins-huishoudens wordt nog onderscheid gemaakt tussen huishoudens waar het hoofd van het gezin tevens hoofd van het huishouden is en huishoudens waar het gezinshoofd geen hoofd van het huishou-

den is. In het eerste geval spreekt men van enkelvoudige een-gezins-huishoudens, in het laatste geval van samengestelde een-gezins-huishoudens. Bij het toepassen van deze indeling gaat het CBS er van uit dat een gezin een van de volgende samenstellingen kan hebben:

- een echtpaar
- een echtpaar samen met een of meer ongehuwde eigen kinderen
- een man of vrouw samen met een of meer ongehuwde eigen kinderen

Nieuwe indeling nodig

Tot aan het eind van de jaren 60 viel er uitstekend te werken met deze indeling. Nieuwe leefvormen, die sinds het eind van de jaren 60 naar voren kwamen, waren er echter niet mee te achterhalen. Dit geldt vooral voor het ongehuwd samenwonen, waar in de loop van de jaren 70 veel paren toe overgingen. Samenwonen- of vaste partner-relaties kunnen afhankelijk van aard en aantal van de andere huisgenoten in de volgende categorieën uit de huishoudensindeling van 1960 terecht komen:

- niet-gezins-huishoudens
- enkelvoudige een-gezins-huishoudens met anderen
- samengestelde een-gezins-huishoudens

1985
68.7
21.2
38.1
9.4
5.8
0.8
5.0
4.9
4.1
0.8
18.1
4.1
0.1
13.9
2.5
1.2
1.2
0.1
31.3
100%
5565.4

en van
, in het
gezins-
leze in-
n gezin
en kan

eer on-

of meer

uitste-
Nieuwe
aren 60
er niet
oor het
oop van
en. Sa-
kunnen
andere
eën uit
echt ko-

ens met

dens

ber 1988

• meer-gezinshuishoudens

Vaste partners, die geen ongehuwde kinderen bij zich hebben wonen, komen in de categorie niet-gezinshuishoudens terecht. Wanneer er wel ongehuwde kinderen aanwezig zijn, komen de drie andere zojuist genoemde categorieën in aanmerking. Een vaste partner-relatie, waarbij een gescheiden man is ingetrokken bij een weduwe met kinderen, zal als enkelvoudig eengezinshuishouden met anderen te boek staan, omdat de vrouw behalve gezinshoofd ook hoofd van het huishouden is. Wanneer de situatie andersom zou zijn en de weduwe met haar kinderen bij de gescheiden man zou zijn ingetrokken, dan zou het huishouden in kwestie bij de samengestelde een-gezinshuishoudens worden ingedeeld. Bij vaste partner-relaties, waar beide partners kinderen bij zich hebben (bijvoorbeeld een weduwe met kinderen en een weduwnaar met kinderen, die samenwonen), wordt het huishouden in kwestie bij de meer-gezinshuishoudens ingedeeld.

Nieuwe indeling

Aan deze onduidelijke situatie is in tabel 1 een einde gemaakt door alle vaste partner-relaties in een aparte categorie onder te brengen. Binnen deze categorie is vervolgens onderscheid gemaakt tussen vaste partner-relaties met en zonder kinderen. Om ieder misverstand te voorkomen moet er op gewezen worden, dat het hier om ongehuwde kinderen van een of beide partners gaat en dat deze kinderen al dan niet uit de huidige relatie kunnen zijn voortgekomen. Om ten slotte de indeling sluitend te maken zijn vervolgens twee nieuwe categorieën in het leven geroepen:

- huishoudens die behalve de leden van een gezin ook andere personen omvatten
- huishoudens, die niet op huwelijk, ouderschap of vaste partner-relatie gebaseerd zijn.

Standaard levensloop

Er is nog een punt, waarop de huishoudensindeling in tabel 1 afwijkt van de door het CBS gebruikte. De indeling is namelijk zo gemaakt dat eenvoudig kan worden nagegaan in hoeverre de huishoudens in kwestie aan het model van de standaard levensloop beantwoorden. Iemand, die zijn leven volgens het model van de standaard levensloop inricht, krijgt met de volgende serie gebeurtenissen te maken:

1. hij brengt zijn hele jeugd bij zijn beide eigen ouders door;
2. hij begint zijn eigen huishoudenscarrière door te trouwen en uit huis te gaan;
3. eenmaal getrouwd kiest hij voor kinderen;

4. wanneer de kinderen op hun beurt uit huis gaan brengt hij nog een aantal jaren samen met zijn huwelijkspartner door;
5. ten slotte overlijdt hij, of blijft nog een aantal jaren alleen achter na het overlijden van zijn huwelijkspartner.

Wanneer iedereen dit patroon zou volgen, dan zou er slechts een beperkt aantal huishoudentypen bestaan: echtparen (zonder kinderen of zonder thuis wonende kinderen), echtparen met thuis wonende kinderen en alleenstaande weduwen of weduwnaren (Van Leeuwen, 1987). Het zijn deze drie huishoudentypen, die in tabel 1 apart gehouden zijn. De rest van de huishoudentypen in tabel 1 wijken op de ene of andere manier af van het geheel aan verwachtingen, dat men in de jaren 60 van huwelijk en gezin had. Dat wil zeggen, dat deze huishoudens niet aan de norm van gezinsindividualisering voldoen, dan wel dat ze het resultaat zijn van gebeurtenissen, die niet in het idee van de standaard levensloop passen. Huishoudens, die niet aan de norm van de gezinsindividualisering voldoen, bestaan behalve uit de leden van een gezin ook uit een of meer andere personen. Meestal zijn die andere personen familie van het gezin (bijvoorbeeld ouder(s), schoonouder(s), kleinkinderen, getrouwde of getrouwd geweest zijnde kinderen). Het is ook mogelijk dat deze andere personen geen familie zijn, maar bijvoorbeeld als inwonend personeelslid of als kostganger deel uitmaken van het huishouden.

Veranderende betekenis standaard levensloop

Uit tabel 1 blijkt, dat het deel van de huishoudens, dat in het patroon van de standaard levensloop past, van 1960 tot aan 1977 licht is toegenomen van 75,6 tot 78,9%. In de jaren daarna blijkt het aandeel van deze huishoudens flink te zijn teruggelopen tot 68,7% in 1985. Dit kromlijnige verloop is slechts bij één van de drie typen huishoudens uit het standaard patroon terug te vinden. De groep waar het hier om gaat zijn de echtparen zonder (thuis wonende) kinderen. Het aandeel van deze echtparen is tussen 1960 en 1977 van 20 tot 24,2% gestegen, terwijl het in de jaren daarna weer is afgenomen tot 21,2% in 1985. Uit andere gegevens blijkt dat deze ontwikkeling samen gaat met een geleidelijke toename van het aandeel van de oudere echtparen en een afname van het aandeel van jongere echtparen zonder (thuiswonende) kinderen (Ploegmakers en Van Leeuwen, 1988). Omdat in de loop van dezelfde periode het aandeel van de echtparen met thuiswonende kinderen terugloopt van 50,1 tot 38,1% en het aan-

deel van de alleenstaande weduwen en weduwnaars van 5,5 tot 9,4% stijgt, lijkt het erop dat er een vergrijzing aan het optreden is onder de groep huishoudens, die aan het patroon van de standaard levensloop beantwoordt.

Proces gezinsindividualisering voltooid?

Uit de rest van de tabel kan worden afgelezen welke ontwikkelingen zich hebben afgespeeld binnen de groep huishoudens, die niet in het patroon van de standaard levensloop past. Wat dan allereerst opvalt, is de sterke afname van het deel van de huishoudens, dat niet aan de norm van de gezinsindividualisering voldoet. De huishoudens, die hier bedoeld worden, bestaan behalve uit de leden van een gezin ook nog uit personen, die niet bij dat ene gezin behoren. Van 1960 tot 1985 loopt het aandeel van deze huishoudens terug van 10,2 tot 1,2%. Afgaande op deze cijfers mag wel geconcludeerd worden, dat het in de 19e eeuw begonnen proces van gezinsindividualisering zo langzamerhand zijn eindpunt genaderd is.

Groeiend aantal alleenstaanden

De tweede opvallende ontwikkeling bij de niet onder het standaard patroon vallende huishoudens is bij de alleenstaanden te zien. Over de hele periode 1960-1985 bezien loopt het aandeel van deze groep op van 6,5 tot 18,1%. Bij deze getallen zijn de alleenstaande weduwen en weduwnaars buiten beschouwing gelaten. Aanvankelijk komt deze groei vooral voor rekening van de nooit gehuwde alleenstaanden, in de jaren na 1977 neemt niet alleen het aandeel van de nooit gehuwde, maar ook het aandeel van de gescheiden alleenstaanden flink toe.

Opkomst samenwonen

De derde opvallende groep zijn de op vaste partner-relaties gebaseerde huishoudens. Over deze huishoudens zijn alleen voor de periode vanaf 1977 exacte gegevens beschikbaar. Voor de daaraan voorafgaande jaren kan echter worden aangenomen, dat het aantal van deze huishoudens in Nederland betrekkelijk gering was. Deze aanname is niet alleen gebaseerd op de overweging dat deze leefvorm pas in het begin van de jaren 70 de aandacht van een groter publiek begon te trekken. Hij is ook gebaseerd op de resultaten van een poging door *Van Wingerden* en anderen (1979) om met behulp van gegevens uit de Volkstelling van 1971 tot een schatting van

het aantal niet-gehuwd samenwonende paren te komen. Volgens het resultaat van deze schatting moeten er in 1971 hoogstens enkele duizenden van deze samenwonen-relaties bestaan hebben. Tussen 1977 en 1985 blijkt het aandeel van deze groep van 1,8 tot 4,9% te zijn gestegen. In het overgrote deel van deze op vaste partner-relaties gebaseerde huishoudens zijn geen kinderen aanwezig. Voor zo ver ze wel aanwezig zijn, is niet vast te stellen of deze kinderen nu wel of niet uit de relatie in kwestie afkomstig zijn.

Rol trouwen en samenwonen bij huishoudensvorming

De opkomst van de op vaste partner-relaties gebaseerde huishoudens valt samen met een afname van de belangstelling voor het sluiten van een huwelijk. Naar aanleiding hiervan kan men zich afvragen bij welk deel van de huishoudens huwelijk of vaste partner-relaties geen enkele rol gespeeld hebben. Voor het beantwoorden van deze vraag zijn twee groepen huishoudens van belang. De eerste bestaat uit huishoudens van twee of meer personen. Tussen deze personen bestaan geen huwelijkse of vaste partner-relaties, ook komen er geen ouder-ongehuwd kind combinaties in voor. De tweede groep die hier van belang is bestaat uit nooit gehuwde alleenstaanden. Het aandeel van de huishoudens uit de eerste groep blijkt over de hele periode 1960-1985 te zijn gedaald. De enige uitzondering op deze trend is het jaar 1977. De ontwikkelingen met betrekking tot de nooit gehuwde alleenstaanden zijn hiervoor al besproken. In onderstaand staatje is nog eens aangegeven hoe het aandeel van deze beide groepen huishoudens samen zich ontwikkeld heeft.

Niet op huwelijk, ouderschap of partnerschap gebaseerde huishoudens, incl. nooit gehuwde alleenstaanden:

1960	1971	1977	1981	1985
8,3%	10,1%	10,7%	12,7%	15,1%

Over de hele periode 1960-1985 bezien, blijkt het aandeel van deze relaties te zijn toegenomen. Dit betekent dus, dat huwelijk, ouderschap en partnerschap als basisprincipes voor de huishoudensvorming terrein verloren hebben.

Toenemende invloed echtscheiding

De minst opvallende groep in tabel 1 zijn de een-oudergezinnen. Het aandeel van deze groep loopt van 1960 tot 1977 eerst iets terug

(van 4,6 naar 4,3%) om vervolgens weer tot 5,8% in 1985 te stijgen. Dit verloop is vermoedelijk het resultaat van twee tegenovergestelde ontwikkelingen. De daling van het aandeel aan het begin van de periode is vooral het resultaat van het teruglopen van het aantal een-oudergezinnen dat door verweeduwing ontstaat. Omdat de gezinnen in de loop van de tijd kleiner geworden zijn, de kinderen vlugger uit huis gaan en de levenskansen verbeterd zijn, gebeurt het minder vaak dat er bij het overlijden van een van de ouders nog ongehuwde kinderen thuis wonen. De stijging aan het eind van de periode is vooral het resultaat van de sterke stijging van het aantal echtscheidingen.

Samenvatting

De in het voorgaande gesignaleerde trends zijn in het onderstaande nog eens samengevat. De trends waar het om gaat zijn:

1. Huwelijk, ouderschap en vaste partner-relaties samen spelen gedurende de hele periode 1960-1985 een dominerende rol bij de vorming van huishoudens. De betekenis van deze instituties neemt echter duidelijk af. Dit blijkt uit de duidelijke toename van het deel van de huishoudens waar geen sprake is van huwelijk, ouderschap of vaste partner-relaties.
2. Binnen de huishoudens die wel op huwelijkse of vaste partner-relaties gebaseerd zijn, is de relatieve betekenis van de vaste partner-relaties toegenomen.
3. De op huwelijk of ouderschap gebaseerde huishoudens blijven nog steeds de grootste groep.

Binnen deze laatste groep huishoudens spelen zich de volgende ontwikkelingen af:

- niet geïndividualiseerde gezinnen komen nauwelijks meer voor;
- onder invloed van het verdwijnen van deze niet geïndividualiseerde gezinnen neemt aanvankelijk het aandeel van de huishoudens dat in het patroon van de standaard levensloop past nog wat toe;
- vanaf 1977 echter neemt het aandeel van deze in het standaard patroon passende huishoudens flink af;
- deze afname gaat gepaard met een vergrijping van het bestand van in de standaard levensloop-patroon passende huishoudens en met een door echtscheiding toenemend aandeel van de alleenstaanden en een-ouder gezinnen.

Summary

This article focusses on changes during the period 1960-1985 in the principles governing the process of household formation in the Netherlands. Since the end of the 19th century household membership was increasingly restricted to the members of the nuclear family. This long term trend reaches its completion during the period 1960-1985. Through the whole period 1960-1985 marriage and parenthood form the dominant principles in household formation and household membership. Unmarried cohabitation plays a modest but since 1977 gradually increasing part in this respect. Households where marriage, living together of parenthood played no role at all in formation or membership slowly increased in importance during the period 1960-1985. Other significant developments during this period are the increasing proportion of households resulting from divorce and the growing proportion unmarried persons in one person households.

Literatuur

- C. M. van 't Klooster-van Wingerden, C. de Hoog, L. Th. van Leeuwen en L. G. Maas, 1979. Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen; een analyse op basis van de volkstelling 1971. Monografieën Volkstelling 1971, no. 11, vakgroep Westerse Sociologie Landbouwhogeschool Wageningen, SISWO en CBS. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- L. Th. van Leeuwen, 1987. Nieuwe patronen in de individuele levensloop. Sociologisch jaarboek 1987. Van Gorkum, Assen.
- M. J. H. Ploegmakers en L. Th. van Leeuwen, 1985. Huishoudens in Nederland; een statistische analyse over de periode 1960-1981. Min. VROM, Den Haag.
- M. J. H. Ploegmakers en L. Th. van Leeuwen, 1988. Huishoudens in 1985; met een terugblik op de ontwikkelingen sinds 1960. Nog te verschijnen bij min. VROM, Den Haag.

Auteurs

Dr. ir. L. Th. van Leeuwen, universitair hoofddocent bij de vakgroep Wonen/verzorgingstechnologie, Landbouwuniversiteit, Wageningen.

Ir. M. J. H. Ploegmakers, wetenschappelijk onderzoekster bij de vakgroep Wonen/verzorgingstechnologie, Landbouwuniversiteit, Wageningen.